

Rumeli

RUMELİ İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية | Rumeli Journal of Islamic Studies

ISSN : 2564 - 7903 • Yıl / Year : 2023 • Sonbahar / Fall • Sayı / Issue : 12

TRAKYA
ÜNİVERSİTELER BİRLİĞİ
İLAHİYAT FAKÜLTELERİ

RUMELİ

İslâm Araştırmaları Dergisi

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية / Journal of Islamic Studies

Yıl / Year: 2023 – Sonbahar / Fall – Sayı / Issue: 12

ISSN: 2564-7903

Dergimizin Tarandığı Veritabanı ve İndeksler:

RUMELİ İslâm Araştırmaları Dergisi | Journal of Islamic Studies

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية

ISSN: 2564-7903

Kapsam | Scope: Dinî Araştırmalar, İslam Araştırmaları, Balkan Araştırmaları / Religious Studies, Islamic Studies, Balkan Studies

Periyot | Period: Yılda 2 Sayı (30 Nisan & 31 Ekim) / Biannual (30 April & 31 October)

Yayın Dili | Language Publication: Türkçe & İngilizce & Arapça & Arnavutça & Boşnakça / Turkish & English & Arabic & Albanian & Bosnian

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi Uluslararası bilimsel hakemli bir dergidir.
Rumeli Journal of Islamic Studies is a international peer-reviewed academic journal.

Yayıncı / Publisher

Trakya Üniversitesi Matbaası
Edirne Teknik Bilimler MYO Sarayıçı Yerleşkesi Edirne, TÜRKİYE

Amblem ve Kapak Tasarımı | Emblem and Cover Design

Dr. Ömer Kasım Kahya

Grafik Tasarım ve Mizanpaj | Graphic Design and Layout

Dr. Mücahit Karakaş

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi, Creative Commons Atıf 4.0 International License (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Rumeli Journal of Islamic Studies is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY NC). Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların tüm içerik sorumluluğu yazarlarına aittir.

All the responsibility for the content of the papers published in Rumeli Journal of Islamic Studies belongs to the authors.

İletişim | Communication

Dr. Fatih Şabani

Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Balkan Yerleşkesi 22030 Edirne- TÜRKİYE

Tel: 0 284 235 68 99 Fax: 0 284 235 08 87

rumelislam@trakya.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/rumeli>

<https://rumeli.trakya.edu.tr/>

RUMELİ
İslâm Araştırmaları Dergisi
Journal of Islamic Studies
مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية

ISSN: 2564-7903

SAHİBİ | OWNER

Trakya Üniversiteler Birliği İlahiyat Fakülteleri Adına
Prof. Dr. Ali Öztürk
Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

EDİTÖR | EDITOR IN CHIEF

Dr. İtir Rruğa
rrugailir@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

YARDIMCI EDİTÖRLER | CO-EDITORS

Dr. Halil İbrahim Kaygısız
hibrahimkaygisiz@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Dr. Feim Gashi
feimgashi@klu.edu.tr / Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Dr. Yakup Bıyıkoğlu
ybiyikoglu@nku.edu.tr / Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

YAZI İŐLERİ MÜDÜRÜ | RESPONSIBLE MANAGER

Dr. Nurullah Koltaş
nurullahkoltas@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

REDAKSİYON / REDACTION

Dr. Mustafa Barıő
mustafabaris@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Dr. Enes Eryılmaz
enes.eryilmaz@klu.edu.tr / Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Dr. Zehra Gözütok Tamdoğan
ztamdogan@klu.edu.tr / Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Basım Tarihi / Printing Date

Ekim / October - 2023

<https://rumeli.trakya.edu.tr/> <https://dergipark.org.tr/rumeli>

rumelislam@trakya.edu.tr [rumeliislam@rumeliislam](https://twitter.com/rumeliislam)

Araştırma Makaleleri / Articles

MÜTEKELLİMİN METODUNUN KAVRAMSAL İÇ BÜTÜNLÜĞÜ*

Geliş Tarihi: 24 Temmuz 2023

Kabul Tarihi: 17 Ağustos 2023

Hasan Özket**

Öz

Bu çalışma fıkıh usulü ilminde delilleri konu edinen ve tümdengelim özelliğini yansıtan mütekellimîn ekolünün temel eserleri çerçevesinde kavramsal iç bütünlüğünü incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda ekolün İslam kültür dünyasının ortak bilgi kodlarını taşıyan kurucu eserler değerlendirilmiştir. Ancak tümdengelim metodunun olguyu bir bütün olarak düşünmeye, tanımaya, bir başka deyimle soyut olarak kanıtlaması doğruyu arama sürecinde yer alan deney ve gözlem gibi olguları dışarıda tuttuğundan eleştirel düşünceye uzak düştüğü araştırmacılarca belirtilmektedir. Bu nedenle olsa gerek fıkıh usulü ilminde mütekellimîn ekolü eserlerinin başlangıçlarında yer alan bilgi teorisiyle alakalı konularda uzlaşma varlığı görünse de ele alma yöntemleri nedeniyle farklılıklar görülmektedir. Aslında tanım ve anlamlandırma sisteminde büyük ölçüde polemiklerin yer almasının ekolün ismini açıkladığı vurgulanmıştır. Bununla birlikte erken dönem usul eserlerinde lafız-mana ilişkisine nazari bakış ve tartışmalarla bazı terimlerin öne çıktığı bilinmektedir. Her ne kadar konusunun delil olduğu vurgulansa da eserlerde hüküm konularına delilden önce yer verildiği görülmektedir. Modern dönemde fıkıh usulü ilminin yenilenme görüşleri bu ekole mensup ilim insanlarına ait olması dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Usulü, Mütekellimîn, Kur'an, Hadis, Delil, Hüküm

THE CONCEPTUAL INTERNAL INTEGRITY OF THE MUTEKELLIM'S METHOD

Abstract

This study aims to examine the conceptual internal integrity of the school of mutakallim, which deals with the evidence in the science of fiqh and reflects its deductive feature. In this context, the founding works that carry the common knowledge codes of the Islamic cultural will be evaluated. It is stated by researchers that the deductive method is far from critical thinking because it tries to recognize the phenomenon it deals with as a whole, in other words, to prove it. It is also stated that it excludes facts such as experimentation and observation, which are involved in the process of seeking the truth. For this reason, although there is a consensus on the issues related to the theory of knowledge in the beginning of the works of the school of mutakallimin in the science of fiqh, there are differences due to the methods of handling. In addition, it is emphasized by researchers that there is a great deal of discussions in the definition and meaning system of the school. However, it is known that some terms come to the fore with the theoretical view and discussions on the word-meaning relationship. Although it is emphasized that the subject is evidence, it is seen that the subjects of judgment are included in the works before the evidence. It is noteworthy that the renewal views of the science of fiqh method in the modern period belong to the scholars of this school.

Keywords: Usul al-fiqh, Mutakallimin, Qur'an, Hadith, Evidence, Ruling

Giriş

Fıkıh usulü ilmi İslam ilimler disiplinin bir ürünüdür.¹ İsimde yer alan fıkıh teriminin genel, alan, kaynak ve amaca göre farklı tanımları bulunmaktadır. Diğer terim olan usul ise,

* Bu çalışma 10-11 Şubat 2023 tarihleri arasında Libya-Tripoli'de gerçekleşen 6th International African Conferance'nda "Mütekellimîn Metodunun Kavramsal İç Bütünlüğü" başlıklı online sunulan bildirinin geliştirilmiş ve kısmen değiştirilmesiyle üretilmiştir. Başka bir yerde yayınlanmamıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü-İslam Hukuku ABD, hasanozket@klu.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0002-6193-4363, **DOI:** 10.53336/rumeli.1331909.

İntihal: Bu makale "iThenticate" intihal tarama programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Atıf / Citation: Özket, Hasan, "Mütekellimîn Metodunun Kavramsal İç Bütünlüğü", *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* / 12 (Ekim 2023): 141-158.

Copyright © CC BY-NC 4.0

¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Hukuk Etüdleri*, çev. Ali Kuşçu, (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984), 51.

sözlükte delil, kaide, tercih ve kendisine kıyas edilen anlamlarına gelen asl kelimesinin çoğuludur. İlimler arasında kaynağı bakımından tartışmalara rağmen² usûl-i fikhın olay ve olguları şer'î/çok yönlü bakışla yönetme, üretme ve denetleme³ fonksiyonlarına sahip olduğu vurgulanmaktadır. Böylece, varsayımlara dayanan kural ve kaidelerle oluşmuş aklî bir ilim olduğu⁴ kabulü öne çıkmaktadır. Başlangıçta serbest yazılan birkaç eserden sonra usul ilminin sistematik eserler yoluyla biri fukaha, diğeri mütekellimîn olmak üzere iki ayrı ekol şeklinde oluştuğu ve geliştiği gözlemlenmektedir. Bu ekollerin ilki, ilmî metotlardan tümevarım yöntemi⁵ ikincisi ise tümdengelim yöntemini izleyen aklî yöntemler olması dikkat çekmektedir.⁶ Hatta özgün biçimde oluşan fikh usulü ilminin, ilerleyen dönemlerde muhtemelen fikhın genel tanımı gereği Hind-Atina bölgelerinde oluşan anlayışları sentezleyerek Avrupa'nın Orta Çağ sonrasında metodoloji anlayışının oluşması noktasında etkin katkı sağladığı belirtilmektedir.⁷ Ayrıca Batı'nın kendisini bu temeller üzerinde var etmiş olduğu, araştırmacıların tespitleri arasındadır.⁸ Fukaha metodunu, delil-hüküm ikilisinin birbirini desteklemesi esasını göz önünde bulunduran Hanefiler esas almaktadırlar.⁹ Mütekellimîn metodu ise hükmün yerinde olduğu açısından çoğunlukla sadece deliller konusunu ele alan Hanefilerin dışında kalan mezheplerin ortak yöntemleridir.¹⁰

Bu çalışmada, tümdengelim metodunu kullanan mütekellimîn ekolü çizgisinde gelişen fikh usulü ilminin nazarî/soyut yaklaşımla¹¹ işleniş bakımından içerik ve kavramlar dizini ele alınmaktadır. Gerçekte bir ilimden söz edilirken onun bir amaca ulaşmak üzere izlediği sistematik tarzın varlığı, hele o ilmin kendisi bir de metodoloji ilmi ise kaçınılmazdır. Bu bağlamda, sözü edilen mütekellimîn ekolünün sistematik durumu üst-alt konu başlıklarıyla ekolün kurucu eserleri üzerinden ele alınacak ve bazı örnek konular vurgulanacaktır.

Mütekellimîn ekolünün ilk eserlerinde, sözlükte “konuşanın kastını tanıma” biçiminde yer aldığı belirtilen fikhın, “şer'î hükümler alanında bir ilimdir” ifadesiyle ıstılah bakımından tanımlandığı görülmektedir. Ayrıca, başta hüsün-kubuh olmak üzere mendup, vacip, haram,

² Adem Yığın, “Fıkıh Usûlünün İlimler Arasındaki Konumu”, *Usul İslam Araştırmaları*, (Erişim 27 Kasım 2022), 7-46; A. Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 112-113.

³ Toplu bilgi için bk. Asım Cüneyd Köksal-İbrahim Kâfi Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 19 Haziran 2023).

⁴ Sava Paşa, *İslâm Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, trc. Baha Arıkan, (Ankara, 1955-56), 1/13; Muhammed Hamidullah, 51 vd.; Usûlü'l-fikh ilmi varsayımların tez-antitez biçiminde denemelerle oluşmuş olduğu açıktır. Bu nedenledir ki, erken devirde ehli hadis diye bilinen ilim adamların yani fukaha ekolünün dışındakilerin fikh usulüne yakın durmadıkları tespitler arasındadır. Çünkü bunun aksi ise naklin nakille desteklenmesi anlamına gelir. Oysa maksat, akılla yakından uzağa her devirde anlamlandırma ve çözüm üretme işlemidir. bk. Asım Cüneyd Köksal- İbrahim Kâfi Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 22 Ocak 2023).

⁵ Hasan Özket, “Fukaha Metodunun Kavramsal İç Bütünlüğü”, *Sosyal Bilimlerinde Güncel Tartışmalar 10*, ed. Zeynel Karacagil - Meryem Bulut, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2022), 275.

⁶ Hüseyin Atay, “İslam Hukuk Felsefesi: Usulü'l-fikh İlmi”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Erişim 03 Ocak 2023), 24.

⁷ Hayrettin Karaman, *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 2/198.

⁸ Ö. Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1985), 1/40;

⁹ Muhammed b. Feramerz Mollâ Hüsrev, *Mir'âtü'l-usul fi şerhi mirkâti'l-vusûl*, (İstanbul: Salah Bilici Yayınevi, 1317), 21.

¹⁰ Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arab, 1986), 1/24.

¹¹ Murteza Bedir, “Kelâmcı ve Fıkıhçı Usul Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (Erişim 03 Ocak 2023).

mekruh gibi diğer teklifi olarak bilinen hükümlerin fiillere verildiği vurgusu yapılmıştır.¹² Fıkıhın bir başka ıstılahî tanımında ise “Özellikle mükellefin fiilleri için sabit şer’î hükümler ilmidir.” şeklinde hükümlerin sabitliğine vurgu yapıldığı da görülmektedir. Ayrıca hükümlerin delilleri olarak Kitab, sünnet ve icma üç asl şeklinde belirtilerek, fıkıh usulü “bu üç aslın sabit olma yollarının, sıhhat şartlarının ve hükümlere delalet yönlerinin ilmi” şeklinde farklı vurguyla da tanımlanmaktadır.¹³ Mütakellimîn ekolünün belirtildiği gibi tanımı yapılan fıkıh ve onun dayanaklarını ifade eden fıkıh usulü ilmi yukarıda işaret edildiği gibi hükümlerin delillerini konu edinmektedir. Genelde hayatı kuşatan olguların Kur’an-ı Kerim ve hadis metinleri öncülüğünde anlamlandırılarak fertten topluma mutlu bir hayat sürme hedefi bulunan fıkıh usulü ilmi, özelde ise örnek oluşum ve uygulaması hukuk alanındaki anlamlandırmalar üzerinde gelişmeyi sürdürdüğü görülmektedir.¹⁴

1. Yöntem ve Literatür

Ekolün kurucu eserleri olarak bilinen Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'nin (ö.436/1044) ‘*el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh*’, İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin (ö.478/1085) ‘*el-Burhân fi usûli'l-fıkh*’ ve Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî'nin (ö.505/1111) ‘*el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*’ adlı üç eser içerik ve kavram dizini açısından değerlendirilecektir.¹⁵ Aslında Mütakellimîn ekolünü çeşitli yönleriyle ele alan mevcut tez, araştırma ve makaleler bulunmaktadır. Bunlar incelendiğinde hepsinin mezkur ekolün yazılan ilk eserden itibaren fıkıh usulüyle ilgisi bulunmayan konuları muhtevaya dahil ettikleri tezinde birleştikleri ve bunu tenkit edilecek bir husus olarak öne sürdükleri görülür. Öncelikle ekolün ismi hakkında bilgi verilecek ve ekolde kurucu eserlerden hareketle içerik üst ve alt başlıklarıyla sayfa numaraları belirtilerek gözden geçirilecek,¹⁶ bazı kısa karşılaştırmalar yapılacaktır.

2. Mütakellimîn İsmi ve Kavramlaşma Süreci

Özgün İslam ilim anlayışı ortaya çıktıktan sonra eski ilimleri zengin yorum ve sentezlerle aktarmanın yanında ilim dünyasına çeşitli alanlarda birçok ilim, ekol ve terim kazandırmıştır. Bunların bir kısmı fıkıh usulü ilminde¹⁷ ve oluşan ekollerde görülmektedir. Mütakellimîn ismini ekol olarak belirten İbn Haldun (ö. 808/1406) bir başka isim olan kelim ilmini ayrıca zikretmiştir. Bu nedenle¹⁸ genelde teoloji temel alanını hatırlatsa da hukuk

¹² Ebu'l-Hüseyin Ali el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh*, thk. Halîl el-Meys, (Beyrüt: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1403/1983), 1/4;

¹³ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, (Bulak, el-Matbaatü'l-emiriyye, 1322), 1/4-5.

¹⁴ Mollâ Hüsrev, *Mir'âtu'l-usul*, 29; Özket, *Sosyal Bilimlerinde Güncel Tartışmalar 10*, 276.

¹⁵ Muhammed el-Hudârî, *Usûlü'l-Fıkh*, (Mısır: Dâru'l-ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1969), 8.

¹⁶ İltaş, Davut, *Fıkıh Usulünde Mütakellimîn Yönteminin Delalet Anlayışı*, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim (Dalı Doktora Tezi, Kayseri 2006), 5 vd.; Aktaş, Ahmet, *Mütakellimîn Metoduna Göre Yazılan Fıkıh Usulü Eserlerinin Temel Özellikleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2017). Bu çalışmanın “Mütakellimîn Metodu Eserlerinde Usûlün İnşası” başlığında eserlerin meydana gelmesinde bilinenin aksine ‘tümevarım metodunun kullanıldığı’ yazılmıştır. Schven yazıldığı kanaati uyandırmaktadır. Nitekim verdiği kaynaklara bakıldığında tümdengelim olduğu görülecektir. Ayrıca çalışmanın izleyen satırları tümdengelim desteklemektedir. bk. Aktaş, 23.

¹⁷ Sava Paşa'nın üç seneyi aşkın uzun bir mesai ile İslam Hukuk ve Usulü alanında yapmış olduğu çalışmayı isimlendirmede harcadığı çaba dikkat çekmektedir. bk. Sava Paşa, *İslâm Hukuk Nazariyatı*, 1/21-23.

¹⁸ Veliyu'd-Dîn Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime ibn Haldûn*, thk. A. Muhammed ed-Dervîş, 1.bsk. (Dımaşk: Dâr Yağrıb, 2004/1425), 2/201. İbn Haldûn'un 2/202 sayfada Kelim ilmini ayrıca vermesi fıkıh usulü ilmiyle fark olduğunu göstermektedir.; Kelimenin Türkçe kullanımını TDV İslam Ansiklopedisi'nde ‘Mütakellimîn’ biçimindedir. bk. Köksal-Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 11 Temmuz 2023).

alanını da kapsar. Nitekim Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin,¹⁹ hocası Kâdı Abdülcebbâr'ın '*el-Umed*' adlı ekolün ilk eserinin fıkıh usulüne uygun düşmeyen konuları barındırdığından ve onların çıkarılmasından vurguyla söz ettiği görülmektedir. Gerçekte fıkıhın genel tanımı hukuk alanına indirildiğinde dışarıda kalan ilimler ve konular söz konusu olmuştur. Bunun yanında erken devirde İslâm coğrafyasının genişlemesiyle farklı dinlerle karşılaşma ve komşulukların başlamasından kaynaklı ortaya çıkan konularda 'polemik' unsurundan dolayı, yapılan bu işin kelimeler olması nedeniyle hicrî ikinci asırda 'mütakellimîn' denilmiştir. Ayrıca kendi aralarında farklı kanaat sahibi olmalarından dolayı da her mütakellimîn kelamının farklılık arz ettiğine dikkat çekilmektedir.²⁰

3. Mütakellimîn Metodunun İçeriği ve Kavramsal Yapısı

Değerlendirmeye alınacak eserlerin konu sıralama ve karşılaştırılmalarında bazı inceliklerin gözden kaçmaması adına genel üst başlıklarla birlikte alt başlıklara da yer verilecektir.

3.1. *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkıh*

Ebû'l Hüseyn el-Basrî'nin iki ciltlik eseridir. Basra Mutezile ekolünün önde gelen ilim adamı Kâdı Abdülcebbâr'ın (ö.415/1025) *el-Umed* adlı eseri esas alınmıştır. Çünkü Ebû'l Hüseyn *el-Umed*'de fıkıh usûlü ile ilgisi bulunmayan konular tespit ettiğini bu çalışmasında ifade etmektedir.²¹

Eserin ilk cildine geleneksel "Besmele, hamdele ve salvele" ile başlayan Ebû'l Hüseyn, şerhini yapmaya çalıştığı 'Kitabü'l-umed' adlı eserin 'babları' düzenlenme, 'mesailin' tekrarlardan arındırılması, 'ilimlerin' kısımları ve tanımlarıyla, 'nazari' görüşler gibi temel usûlü'l-fıkıha uygun düşmeyen konuların varlığı nedeniyle sözün uzadığını belirtir. Bu nedenle bazı konuları hafız ederek bir eser meydana getirme yoluna girdiğini ifade eder.²² 'Bab' olarak nitelediği "Kitabın Maksadı" adlı ilk başlıkta, fıkıh usulüne nazar etmeyi hedeflediğini belirterek (eserin genelinde yer alan) '...denilirse ...deriz' şeklindeki dikkat çeken ifadeleri ile meseleleri tartışır. Aslında bu durum *el-Mutemed*'in cedel biçiminde yazılmış olduğunu da göstermektedir. Bir terkip olan fıkıh usulü isminin unsurlarını ayrı ayrı tanımlamanın gereğini belirten Ebû'l-Hüseyn, ilmin alan olarak ilgilendiği mükellefin yükümlülükleri olarak sayılan hüsün-kubuh, mendup, vacip, haram, mekruh terimlerini sıralar. Bunların, insanların fiillerine verilen hükümler olduğunu vurgular.²³

"Fıkıh usulünün kısımları" adını verdiği diğer bir bab başlığının altında fıkıh usulünü şerh 'î hükümlere ulaştırılan yollar, istidlalin keyfiyeti ve ona bağlı olan şeyler... olarak belirtir. "Hükümlere delillerle istidlal" paragrafında birçok nazari kural sıralar (6-7). "Bab: Fıkıh usulü bablarının tertibi" başlığında fıkıh usulü fıkıhın yolları, onunla istidlalin keyfiyeti ve bu keyfiyete bağlı olanlar-olmayanlar, emir, nehiy, umum terimleri fıkıhın tariklerindedir. Hakikat ve mecaz arası fasıllar... Nâsîh-mensûh ve icma...vb. konuları sayar (8). "Bab:

¹⁹ el-Basrî, *el-Mu'temed*, 1/3.

²⁰ Tevfik Yücedoğru, "Kelâm ve Mütakellim I (Zuhûr)", *UÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1, (Erişim 01 Ocak 2005), 9.

²¹ el-Basrî, *el-Mu'temed*, 1/3.

²² el-Basrî, *el-Mu'temed*, 1/3.

²³ el-Basrî, *el-Mu'temed*, 1/4. Böylece ekolün hüküm anlayış ve tanımın belirginleşmeye başladığı görülmektedir. Nitekim mütakellimîn ekolü ilim adamları hükmü "şâriin kulların fiillerine ilişkin olan hitabı" diye tanımlarken fukaha ekolü ise "şâriin kulların fiillerine ilişkin hitabının eseri" şeklinde farklı tanımlamaktadırlar. bk. Muhammed el-Hudârî, *Usûlü'l-fıkıh*, (Kâhire: Dâru'l-hadîs, 2001), 21.

Kelamın hakikati ve kısımları” başlığında harfler, kelimeler ve cümlelerden söz eder (9-10). “Bab: Hakikat ve mecazın ispatı ve tanımları (10-14). “Bab: Mecazın kısımları” (14). “Bab: Müfret ve müşterek hakikatlerin ispatı” (17). “Bab: Şer‘î hakikatler” (18). “Bab: Örfî Hakikatler” (21). “Bab: Sözlükte mecazın ispatı” (23). “Bab: Allah’ın hitabında Mecazın hüsne dahil olması” (24). “Bab: Hakikat ve mecazın arasında fasıla zikri” (25). “Bab: Hakikat ve mecazın hükümlerini hatırlatma” (27). “Bab: (anlamli) harfler hakkında söz” (31).

Emirler hakkında kelam²⁴ (38). “Bab: Emrin fasılları” (38). “Bab: Hakikat yoluyla ‘emr’ sözün vaki olması” (39). “Bab: Kavl üzere ‘emr’ sözün vaki olması ne ifade eder?” (43). “Bab: İki fayda arasında hakikat yoluyla müşterek olmayan ‘if‘al/yap’ sözü hakkında” (49). “Bab: ‘İf‘al/yap’ lafzının vücup gerektirmesi” (50). “Bab: Hazardan sonra varit olan emir sığısı” (75). “Bab: Tahyîr yoluyla bir şeye emir” (77). “Bab: Emir memurun bihin eczasında geçerli mi, değil mi?” (90). “Bab: Bir şeye emir zıddın nehyi midir, kubhuna delalet eder mi, etmez mi?” (97). “Bab: Mutlak emir bir kez yapmayı mı, tekrarı mı gerektirir?” (98). “Bab: Sıfat veya şarta bağlı bir emir bunların her tekrarında memurun bihin tekrarı gerekir mi, gerekmez mi?” (105). “Bab: Emredilmiş Memurun bihin hemen yapılması gerekir mi, gerekmez mi?” (111). “Bab: Emrin başlangıç ve bitişiyile tahdîd edilmiş bir vakitle emir hakkında söz” (124). “Bab: Mükellef vaktine asî olduğunda muvakkit emrin vaktinden sonra yerine getirilmesi gerekir mi, gerekmez mi?” (134). “Bab: Mutlak bir emri mükellefin emredilene vakitlerin ilkinde yapmadığında veya sonra yapması delile ihtiyaç duyar mı?” (135). “Bab: Âmir emrin hükmüne girer mi, girmez mi?” (136). “Bab: Kifâî farzlara emrin icabının keyfiyeti” (138). “Men‘in zeval şartı üzere bir şeye varit olan emir” (139). “Bab: Şartla mukayyet emir hükmü şartın dışında şarta muhalif olup olmadığı bilinir mi?” (141). “Bab: Gaye ve sınırla mukayyet olduğu zamanki emir” (145). “Bab: Emir sayı ile takyit edildiğinde ondaki sözün keyfiyeti” (146). “Bab: İsimle mukayyet emir” (148). “Bab: Sıfatla mukayyet emir” (149). “Bab: Emirden sonra varit olan atıf harfli veya atıfsız emir” (160). “Bab: Emrin hüsün şartları” (164).

Nehiyler hakkında kelam (168). “Bab: Emirle ortak ve muhalif durumlar bakımından Nehyin mahiyeti” (168) “Bab: Tahyîr ciheti üzere bir şeyden nehyin mahiyeti” (169). “Bab: Nehiy münha anlın fesadını gerektirir mi, gerektirmez mi?” (170). “Bab: Menhiyu anlı şeyleri fasit edip etmeme” (179). Umum ve husus babları (184). “Bab: Amm ve umum sözleri hakikat yoluyla tenavül etmez, ancak onun dışında kavl gerekir” (189). “Bab: Amm kelamın hakikati” (189). “Bab: Şer‘î delillerin zikri” (190). “Bab: Sözlük ve örfte umum ifade eden lafız, lafız cihetinden ifadeler, mana cihetinden ifadeler” (191). “Bab: Lafızsız mana cihetiyle umum ifade edenler, lafız cihetiyle ifade etmediği, mana cihetiyle de ifade etmediği halde kavim umum zannederse” (193). “Bab: Sözlükte umuma delalet eden lafızlar” (194). “Bab: Çoğul isme dahil olan ‘el’ takısı” (223). “Bab: Müştak olan ve olmayan tekil isme dahil olan ‘el’ takısı” (227). “Bab: ‘el’ takısı bulunmayan çoğul lafız” (229). “Bab: Çoğulun en azı ne kadardır?” (231). “Bab: Bir şeyin bir şeyde müsavatu nefyetmesi ortak sıfatların tümünde nefy ifade eder mi, etmez mi?” (232). “Bab: Müzekkere hitap müzekker ve müennese umum olur mu, yoksa sadece müzekkere mi mahsustur?” (233). “Bab: Kelam için has ve husus, ayrıca mahsus vasıflarla anlamda ve mütekellimîn hitap için muhassısı olarak vasfetmesi. Tahsis ve

²⁴ Müellif ‘kelam’ ve ‘kavl’ terimleri arasında fark gözetmektedir. Üst başlıklarda kelam, alt başlıklarda kavl terimini kullanmaktadır.

neshin arasını tafsil etme” (233). “Bab: Tahsisin caiz olduğu ve olmadığı yerler” (235). “Bab: Tahsisin nihayetinin caiz olduğu gaye” (236). “Bab: Sübhan olan Allah’ın amm kelamı emir veya haber olarak hususta kullanması” (237). “Bab: Umumun hassa dönüşmesi” (238). “Bab: Ammin tahsisinin kendisiyle bilindiği” (239). “Bab: Kelamı sıfat ve gaye ile tahsis etme” (239). “Bab: Şarta tahsis” (240). “Bab: Kelamı istisna ile tahsis” (242). “Bab: Cinsin gayrisinden istisna” (243). “Bab: Ekseri ekalden istisna” (244). “Bab: İki kelam akabinde istisna her ikisine mi veya ikincisine mi raci olur?” (245). “Bab: Kitab ve sünnetin Kitab ve sünnetle tahsisi” (254). “Bab: Umumu has üzerine bina etmek” (256). “Bab: Umumda tahsis yapıldığında mecaza dönüşür mü, dönüşmez mi?” (262). “Bab: Umum ve mahsusla istidlalin sıhhati” (265). “Bab: Şer‘iyyat hitabında kafirlerin dahil olması” (273). “Bab: Kul ibadetlerle hitaptan çıkmaz” (278). “Bab: Adetlerle umumu tahsis” (278). “Bab: Mütekellimîn hitabıyla zem ve methi kastetmesi amm olmasını menetmez” (279). “Bab: Sebep üzere varit olan hitap” (279). “Bab: Şart, istisna, sıfat veya hükümle takyidin takip etmesi” (283). “Bab: Matufta, atıftaki zamirin matuftakini alması gerekir mi gerekmez mi? Şayet bu gerekli olursa matufu aleyhte zamirlenen mahsus olması, matufu aleyhte mahsus olmayı gerekli kılar mı, kılmaz mı?” (285). “Bab: Umumun kapsadığının bazılarını zikretmek umumu tahsis olmaz” (288). “Bab: Mutlak ve mukayyet” (288).

Mücmel ve mübeyyen hakkında kelam (292). “Bab: Mücmel ve mübeyyen fasılların zikri” (292). “Bab: Kelamda mücmel ve mübeyyende kullanılan lafızların zikri” (293). “Bab: Beyana muhtaç olanlar ve olmayanlar” (296). “Bab: Kendisinden iki farklı anlamın irade edildiği müşterekle mücmellikten çıkarılan” (300). “Bab: Kendisinden olmadığı halde mücmele ilhak edilen” (307). “Bab: Şer‘î hükümlere beyan olma” (311). “Bab: Beyanda kavli fiile takdim etme” (312). “Bab: Beyan mübeyyen gibidir” (313). “Bab: Tebliğin tehirinin cevazı” (314). “Bab: İhtiyaç vaktinde beyanın tehiri” (315). “Bab: Hitap vaktinden beyanın tehiri” (315). “Bab: Hitapla muradın kendisi için açıklanması gereken ve gerekmeyen kimseler” (329). “Bab: Umumla mükellefe has olanın dışındakinin duyurulması” (331).

Fiiller hakkında kelam (334). “Bab: Fillerin fasıllarının zikri” (334). “Bab: Mükellefin fiillerini hükümlere göre taksim” (334). “Bab: Kâdir olanların fillerine hasene ve kabihâ caiz olması” (342). “Bab: Teessî, ittiba, muvafaka, muhalefe” (343). “Bab: Peygamber sav’in işlediklerinin bize vücubu akılla bilinmeyenler” (346). “Bab: Peygamber sav’in işlediklerinin ıtlak üzere duymakla bize vücubu gerekmediği” (347). “Bab: Peygamber sav’in işlediklerinde teessî” (353). “Bab: Peygamber sav’in işlediklerinin taksimi ve ona ulaşma yollarının zikri” (355). “Bab: Peygamber sav’in işlediklerine delalet eden ve bağlılığı başkalarıyla olan hakkında” (357). “Bab: Peygamber sav’in işledikleri tearuz ettiğinde” (359). “Bab: Peygamber sav’in kavilleri ve fiilleri tearuz ettiğinde” (359).

Nâsîh ve mensûh hakkında kelam (363). “Bab: Nâsîh ve mensûhun fasılları” (363). “Bab: Nesh isminin sözlükte ve şer‘deki faydası” (364). “Bab: Nâsîh, mensuh ve neshin hakikati” (366). “Bab: Bedâ ve nesh arasında fasıla” (368). “Bab: Neshin şartları hakkında” (369). “Bab: Şerai’in neshin hüsnüne delaleti” (370). “Bab: Bir şeyin işlenmesinden önce neshi” (375). “Bab: Te’bîd lafzıyla mukayyet olan emir olduğu halde ibadetin neshinin hüsn olması” (382). “Bab: İbadette bedelin ispatı neshinde şart değildir” (384). “Bab: İbadeti kendisinden daha hafifle kaldırma neshinde şart değildir” (385). “Bab: Hükümü değil tilavetin neshi ve tilaveti değil hükmün neshinin cevazı” (386). “Bab: Haberlerin neshinin cevazı”

(387). “Bab: Kitabın Kitab ile, sünnetin sünnetle neshi” (390). “Bab: Sünnetin Kitab ile neshi” (391). “Bab: Kur’an’ın sünnetle neshi” (392). “Bab: İcman neshi ve icma ile neshin vukuu” (400). “Bab: Kıyasın neshi ve Kıyasla neshin vukuu” (402). “Bab: Kavlin fehvasının neshi ve vukuu” (404). “Bab: Nassa ziyade nesh mi, değil mi?” (405). “Bab: İbadetin şartlarında ve cüzlerinden noksanlık diğerlerinde nesh mi, değil mi?” (414). “Bab: Hükmün mensuh olduğunu tanımanın yolları” (416). “Bab: İki umum tearuz ettiğindeki durum” (418).

İkinci cilt gözden geçirildiğinde karşılaşılan konu ve başlıklar sırasıyla şöyledir.

İcma hakkında kelam (3). “Bab: İcmanın fasılları” başlığında el-Basrî’nin, sınırını belirlemediği “cemaatin herhangi bir konu üzerinde onu yapma ya da terk etme hususunda ittifak etmeleridir.” şeklinde tanımladığı ve hüccet olduğunu belirttiği icmanın “ittifaklarına kuşkunun gelmesi mümkündür” vurgusunu yaptığı görülmektedir.²⁵ “Bab: İcma hüccettir, delaleti hakkında” (4). “Bab: İttifak ne ile olur?” (23). “Bab: İcmada, Peygamber sav’in gönderildiği kimselerin tümüne itibar edilmez” (24). “Bab: Her asır ehlinin icmaı” (27). “Bab: İcmada bir asrın ehli olan müçtehitlerin tümüne itibar edilmesi gerekir” (29). “Bab: İcmanın hüccet olduğu ve olmadığı yerler” (35). “Bab: İctihatla in’ikad etmiş olan icma hüccettir” (36). “Bab: İhtilaftan sonra ittifak, ittifaktan sonra ittifak, ittifaktan sonra ihtilaf” (37). “Bab: İcmanın hüccet olmasında asrın inkırazı şart mıdır?” (41). “Bab: İcma ehlinde olduğu halde icmadan çıkarılma” (44). “Bab: Ehli asr iki meseleye ayrılmadığında sonrakiler ayrılabilir mi, ayrılamaz mı?” (46). “Bab: Ehli asr ayeti tevîl etse veya bir meseleye delil getirirse veya bir illetle illet getirirse sonrakilere onların andıklarının dışında tevîl veya delil veya illet ihdası caiz olur mu, olmaz mı?” (51). “Bab: Ehli asr bir meselede iki kavîl üzerinde ihtilaf ederlerse birinin üzerine ittifakları caiz olur mu, olmaz mı?” (54). “Bab: Delillerin tearuzunda icma” (55). “Bab: Ümmet ancak tarıktan (delil-emare) başkasında birleşmez” (56). “Bab: Ümmet haberin mucebinde icma ettiğinde bu haber ümmetin icma ettiği şeye tarik olur mu, olmaz mı?” (58). “Bab: İctihattan icmanın vuku bulmasının cevazı” (59). “Bab: İcmaı tanımanın yolu” (65). “Bab: Asrın inkırazı icmaı tanımanın yolu mudur, değil midir?” (70). “Bab: Sahabenin bazılarının ‘icmanın muhalifi yaygın ve bilinmediğinde’ sözü” (71).

Haberler hakkında kelam (73). “Bab: Haberin ismi ve tanımı, Haberi haber yapan nedir? Kısımları: Sıdk-Kızb” (73). “Bab: Sıdkı bilinen haberler, kizbi bilinen haberler, iki durumu da bilinmeyenler” (77). “Bab: Haberlerle ilmin vaki olmasının beyanı ve tevatürle vaki olan ilmin sıfatının beyanı” (80). “Bab: Mütevatir haberle ilmin vukuunun şartları” (86). “Bab: Haberi vahit ilim iktiza etmez” (92). “Bab: Haberi vahidin kabul edildiği ve edilmediği yerler” (96). “Bab: Ahad haberlerle taabbudun cevazı” (98). “Bab: Haberi vahitle taabbud” (106). “Bab: İştibahtan dolayı haberi reddolunan ve olunmayanlar” (126). “Bab: Diğer rivayette anılmayan bir ziyade içeren haber” (128). “Bab: Ravinin ahvalinin fasıllarının zikri” (133). “Bab: Naklin keyfiyeti fasılları” (141). “Bab: Mürseller hakkında söz” (143). “Bab: Haberde tesiri olan muhabber anha raci olan fasıllar” (152). “Bab: Sahabe kavlindeki ‘böyle emrolunduk’ ifadesinin hükmü” (172). “Bab: Ravinin mezhebi rivayetinin hilafına olursa ki o makuldür, rivayeti ona muhtas kılar mı, kılmaz mı?” (175). “Bab: Muarız haberler” (176). “Bab: İki haberden birinin diğerine tercih edilmesi” (178).

²⁵ el-Basrî, 2/3; Yusuf Erdem Gezgin, “Hicri Beşinci Asır Mu‘tezile ve Hanefî Fıkıh Usûlü Literatüründe İcmâ Teorisî”, *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 2021, 231- 262.

Kıyas ve İctihad hakkında kelimeler (189). “Bab: Emareler ve hükümleri” (189). “Bab: Kıyas nedir?” Müellif, kıyasın tanımlarında ihtilafların olduğunu belirtir, bazıları “hakkın çıkarımıdır” diye tanımlamışlardır. Bazıları “teşbihtir” demiştir. Şeyh Ebu Haşim “bir şeyi başkasına hamletme ve hükmünü ona icra etmedir” diye tanımlamıştır. Bu tanımlardan “Müçtehit indindeki hükmün illetindeki benzerlikten dolayı aslın hükmünü fer’de tahsil etmektir” şeklinde tanımlanmasının daha açık olduğunu ifade eder (195). “Bab: Akıl, şer’î kıyasla taabbudu takbih etmez” (200). “Bab: Akıl cihetiyle Nebilerin kıyas ve içtihatla Allah’a taabbudu caiz görmesi” (210). “Bab: Peygamber sav’ın muasırı birisinin ondan uzakta ve yakınında bulunduğu kıyas ve içtihatla taabbudu caiz mi, değil mi?” (212). “Bab: Şer’iyyatın tümünde kıyasla taabbud caiz değildir, tümünde taabbud naslarla caizdir” (214). “Bab: kıyasla mutaabbid olanlar” (215). “Bab: Hükmün illetine nas kıyasla taabbud mü? Veya taabbude nasla illet üzere zaid mi olması gerekir?” (235). “Bab: Asl üzere kıyasla mutaabbid olanlar...” (240). “Bab: Peygamber sav içtihatla mütaabbid miydi, değil miydi?” (240). “Bab: Peygamber sav’ın muasırından kimse kıyas ve içtihatla mütaabbid miydi, değil miydi?” (243). “Bab: Kıyas memurun bih ve dinden midir, yoksa değil midir?” (243). “Bab: Kıyası sahil kılan şartlar ve ifsad eden durumlar” (244). “Bab: Asl ve fer’de illetin varlığı ve ikisinde bulunmasının yolu” (247). “Bab: Kıyasta illetin bulunması ve ona ulaştırılan yolun da bulunması gereklidir” (248). “Bab: Şer’î illetin yolu sadece şer’dir” (249). “Bab: Şer’î illetlerin sahilliğine götüren yol nas ve nassın dışından olması caizdir” (250). “Bab: Şer’î illetler yollarının kısımları” (250). “Bab: Aslın hükmü hakkında kelimeler” (260). “Bab: Aslın hükmünü isimle, şer’î hükümlerle ve aslın tüm vasıflarıyla ta’lil” (261). “Bab: Tesirin ademi hakkında söz” (261). “Bab: Varit aslı kıyasın asıllarına hilaf ta’lil etme” (262). “Bab: İbadat, takdiratın ve diğerlerinin asıllarının ta’lili” (264). “Bab: Hükmün konusuna istidlal kıyas mıdır, değil midir?” (266). “Bab: Aslın hükmünü iki illetle ta’lil etme” (267). “Bab: Aslı taaddi etmeyen illetle ta’lil etme” (269). “Bab: İletinin ve hükmün konusunda ihtilaf” (271). “Bab: Fer’in ve aslın konusunda aslın hükmü takaddüm ettiğinde fer’in hükmünde ihtilaf” (271). “Bab: İlet, fer’in kendisine sonra taalluk edecek şer’î hükme delil midir? Veya başlangıçta şer’î bir hükme delalet eder mi?” (272). “Bab: İlet, cümlede naslanmasa bile kendisiyle fer’de hükmün ispatına ulaştırır mı, ulaştırmaz mı?” (274). “Bab: Nasların kıyasla tahsisi ve neshi” (175). “Bab: İletini kalb etme ve gereğiyle söz etme” (282). “Bab: İletinin tahsisi” (283). “Bab: İletinin munakazası ve nakzdan korunması” (293). “Bab: İstihsan hakkında söz” (295). “Bab: illetinin tearuzu ve tearuzun nefyinde söz” (297). “Bab: Galebe-i eşbah hakkında kelimeler” (298). “Bab: İletinin illete tercihi” (299). “Bab: Müçtehit indinde meselede emarelerin dengelenmesi caiz mi, değil mi?” (306). “Bab: Bir müçtehidin söylemesi doğru olan ve olmayan şeyler, ‘meselede iki kavil vardır’ demesi doğru olur mu?” (310). “Bab: Mezhebin tahririyle (yargılarıyla) beraber yönelişte bulunması caizdir” (313).

Hazar(/Sakındırma) ve İbaha hakkında kelimeler (315). “Bab: Eşya şer’den önce hazar üzere midir, ibaha üzere midir?” (315). “Bab: Şer’î hükümlerin yollarının fasılları” (322). “Bab: Şer’î hükümler ancak bir yolla ispat edilir” (323). “Bab: Halin istishabı hakkında söz” (325). “Bab: Aklın delilleriyle bilinenler ve şer’in delilleriyle bilinenler” (327). “Bab: Resul veya alime ‘Hüküm ver. Şüphesiz ancak sen doğru hüküm verirsin’ denmesi caiz değildir” (329). “Bab: İkinci Nebinin birinci Nebinin şeriatı ile taabbudunun cevazı, Şüphesiz Nebimiz sav ne o, ne ümmeti, ne nübüvvetten önce, ne nübüvvetten sonra öncekilerin şeriatıyla

müteabbid olmadı” (336). “Bab: Hükümlere istidlalin keyfiyetinin fasıllarının zikri” (342). “Bab: Mükellefin sıfatı şer‘i hükümlere istidlali mümkün olmakla beraber ve şer‘i hükümlere istidlalin keyfiyeti” (343). “Bab: Lugavî, örfî ve şer‘î hakikatlere mücerret hitapla istidlalin keyfiyeti” (344). “Bab: Zahiri yönüyle mükemmil karinelerle beraber hitapla istidlalin keyfiyeti” (346). “Bab: Karinelerin iktiranıyla zahirinin dışında hakîmin hitabını haml keyfiyeti” (348). “Bab: Müşterek hitapla istidlalin keyfiyeti” (352). “Bab: Hitabın hükmünün mecaz yönüyle tenavül ettiğinde sabit olması, hitapla mecaz irade edildiğine delalet olmadıkça olmaz” (353). “Bab: Hitabın zahiri ve umumuyla hüküm vermesi kendisine caiz olan kimse buna hüküm vermesi ne zaman caiz olur?” (355).

Müftü ve müstefî hakkında kelimeler (357). “Bab: insanın kendisine ve başkasına fetva vermesi ve yargılama özelliği” (357). “Bab: Müftünün fetva keyfiyeti” (359). “Bab: Avamın şeriatın furuunda ulemadan istifası ve onlardan birini taklit etmesinin cevazı” (360). “Bab: İstiftanın şartları ve ictihad ehli fetva verdiği müsteftiye gerekenler” (363). “Bab: Avamın Usûluddinde taklidi olmadığı” (365). “Bab: Müçtehide, sahabe ve diğerleri gibi müçtehitlerden başkasını taklit edebilir mi” (366). “Bab: Müçtehitlerin isabeti hakkında söz” (370). “Bab: İnsanların ‘her müçtehit furû‘da musibdir’ konusunda ihtilafları” (370). “Bab: Müçtehidin mükellef kılındığı fiil” (372). “Bab: Müçtehitlerin isabet etmesi ihtilafları üzere caizdir, mümteni‘ değildir” (375). “Bab: ‘Hak bir tanedir’ ve ‘Her müçtehit musibdir’ sözlerin ihticacı” (380). “Bab: Eşbeh hakkında söz” (393). “Bab: İctihad mesaili olan ile ictihad mesaili olmayan arasındaki fark” (396). “Bab: Müçtehitlere usulde tebayun/farklılıklar üzere olmaları caiz değildir” (398).

Ziyadâtü’l-mutemed (401). “Bab: Hakikat ve mecazın ispat ve tanımları” (405). “Bab: Nebi sav’ın fiili gibi Sem‘ mutlak olarak vücubu gerektirmez” (414).

Nâsîh ve mensûh hakkında kelimeler (418). “Bab: Nâsîhin hakikati” (418). “Bab: Şerai‘in neshine cevaza delalet” (424). “Bab: Kitabın sünnetle neshin cevazına delalet” (425). “Bab: Nassa ziyade nesh mi, değil mi?” (426). “Bab: İki umumun tearuz etmesi” (428). “Bab: İcma ile kavlin sıhhatine delalet” (430). “Bab: Hilaftan sonra icma” (433). “Bab: İcmaı tanıma yolu” (433). “Bab: Yaygın olmayan sahabe kavli” (434). “Bab: Haberin ismi ve tanımı” (435). “Bab: Haberlerle ilmin vukuunun beyanı” (436). “Bab: Mütevatir haberle ilmin vukuunun şartları” (436). “Bab: Haberi vahidle taabbud” (437). Şer‘î kıyas kitabı (443).

3.1.1. İçerik değerlendirme

Müellif *el-Mu’temed* adlı eserine geleneksel biçimde “Besmele, hamdele ve salvele” ile başlar. “Kitabın Maksudı” adlı ilk başlıkta, fıkıh usûlüne dair bilgilerle birlikte kitabın hedefini belirler. Kitabı telif etme sebebini açıklarken terim olarak “usûlü’l-fıkıh” ismini kullanır.²⁶ Diğer ilimlere ait konuların ayıklanmasının yanında fıkıh usulüne uygun olduğunu düşündüğü düzenlemeler yaptığını belirtir. Emirler-nehiyeler, umum-husus, mücmel-mübeyyen konuları belirgin başlıklarla işlenir. Aslında burada, asl ve delil olarak bilinen Kitap bahsinin konu başlığı olarak verilmeden işlenmiş olduğu görülmektedir. Nitekim “Filler hakkında kelimeler” üst başlığı altında ‘bab’ başlıklarıyla Hz. Peygamberin fiilleri sünnet olarak

²⁶ Hüseyin Atay’ın usûlü’l-fıkıh isminin ilk kez bu eserde geçtiğini ifade ettiği görülmektedir. bk. Atay, *İslam Hukuk Felsefesi*, 9/13-51. Fakat Cessas’ın (ö. 370/981) *el-Fusûl fi’l-usûl* adlı eserde geçmektedir. bk. Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi’l-Uşûl*, (Kuveyt: Vezâretü’l-evkâfi’l-Kuveyt, 1414/1994), 1/40.

işlenmiştir. Nâsîh ve mensûh hakkında kelimeler başlığı altında ise dilde ve şer‘de nesh hakkında tanımlarla birlikte anlatımlardan sonra Kitabın Kitapla, sünnetin sünnetle neshi, Kitapla sünnetin neshi, sünnetle Kur’an’ın neshi, icmanın neshi, kıyasın neshi gibi konu başlıklarında görüldüğü gibi Kitap, sünnet, icma ve kıyas yer almaktadır. İcma adıyla açtığı başlıkta “icmanın hüccet oluşuna delalet” alt başlığını açtığı görülür. Ayrıca “Kıyas ve İctihat hakkında kelimeler” ve “Müftü ve müsteffî hakkında kelimeler” üst başlıklarının açıldığı görülmektedir.

Bu eserde ‘...denirse-...deriz’ şeklindeki ifadelerin yoğun olarak yer alması cedel türü eser olduğunu göstermektedir. Ayrıca usûlü’l-fıkh ilminin usûlü’l-din’den ayrılmasının getirdiği konu karışımının söz konusu olduğundan bazı konuların çıkarıldığı ifade edilmektedir.

3.2. *el-Burhân fî usûli’l-fıkh*²⁷

İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî’nin iki ciltlik eseridir. Yedi kitap ve bir hatime başlıklarından oluşmaktadır. Eserin birinci cildi gözden geçirildiğinde karşılaşılan konu ve başlıklar sırasıyla şöyledir. el-Cüveynî eserine geleneğe uygun biçimde “Besmele, hamdele ve salve” ile giriş yapar (83). Konuların mesele, fasl, bab ve fen gibi ifadelerle başlıkların tasnif edilerek anlatıldığı, ‘...denirse-...deriz’ şeklindeki ifadelerin yoğun olarak yer aldığı bu eserin de cedel türü eserlerden olduğu konusunda şüphe bırakmamaktadır. “Fıkıh usulü ilminin dayandığı ilimler: Kelam, Arapça ve Fıkıh ilmi” (84). “Ulema ıstılahında fıkıh teklifi hükümler ilmidir... ‘Usûlü’l-fıkh’ nedir? denilecek olursa fıkhın delileridir, deriz. Fıkhın delilleri ise Kitabın nassı, mütevatir sünnetin nassı ve icma şeklinde kısımları olan sem’î delillerdir.” (85). Böylece Müellif, fıkıh usulü ilmin alanının deliller olduğunu ifade eder. Ayrıca Kitap, sünnet ve icma deliller olarak sayılır ve sıralanırken kıyasın deliller arasında yer almadığı görülür. “Mesele: Akıllı olanlara şer‘den önce hüküm yoktur” (99). “Fasl: Teklif ve manası, Kim teklif eder? Teklifle caiz olanlar” (101). “İlimler, alanları ve delilleri hakkında söz” (111). “Fasl: İlmin tarifi ve hakikati” (115). “Fasl: İlimlerin mertebeleri” (131). Bu başlık altında bilgi teorisine esas sayılabilecek şu tasnifi yapmaktadır. “İlim adamları ilimlerin mertebelerini on maddede bütünleştirmişlerdir. Birinci mertebe: İnsanın kendini bilmesi ve bilgisini acı ve lezzetler gibi sıfatlarından zaruri olarak bulduğu şeylerle birleştirmesidir. İkinci derece: Müstehilâtin istihalesiyle oluşan bilgisi gibi zaruri ilimleri kapsar ve bu, zıtlar arasındaki parçalara dayanan fikirler olduğundan ilk mertebenin dışında bir bilgidir. Üçüncüsü: Mahsusat ilimleri ki bu ilimler duyular yoluyla elde edilir ve bu mertebe ikinci mertebenin dışındadır. Çünkü duyular afet ve imgelemelere karşı savunmasızdır, önlenemezdir. Dördüncü mertebe, muhbirlerin mütevatirinden oluşan doğru bilgiyi içerir ve bu, üçüncü mertebenin dışındadır. Mütevatir oluşundan dolayı inkârı mümkün olmayan mutlak bir ilimdir. Beşinci mertebe: Hiref/zanaat ve sanat ilmi. Bunlar, önce geçen mertebelerden muayene ve mukayeselere dayandığından hatalardan uzaktır. Altıncı mertebe: Utanma, ürkme ve öfke ile ilim gibi durumların karinelerine müstenit ilimler. Bunların zikir, yüklendikleri durumlara göre ihtimallerin tearuzundan ve zapt dışı olmalarından dolayı diğer grupların sonrasına bırakılmıştır. Yedinci mertebe: Akli delillerle ortaya çıkan ilimler. Önceki mertebelerde zikredilen zaruriyattan olmayarak geri kalan, akli delillerle ulaşılan ilimlerdir.

²⁷ İmâmü’l-haremeyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf Ebu’l-Me’âli, *el-Burhân fî usûli’l-fıkh*, thk. Abdulazîm ed-Dîb, (Katar: Külliyyetü’ş-şeri’a, 1399).

Sekizincisi: Nebi, resullerin cevazlarıyla ve şerai'lerin vürudunun cevazıyla oluşan ilimler. Dokuzuncusu: Vaki olduğunda mucizelerle olan ilimler. Onuncusu: Sem'iyat-i külliyyede vaki olan ilim ve dayanağı Kitap, Sünnet ve icma olan ilimler" (132-133).²⁸ "Fasl: Akıldan başka bir şeyle bilinmeyenler-duymadan başka şeylerle bilinmeyenler" (136). "Fasl: Dinde medariku'l-ulûm üç tanedir. Akıl, doğru söz ve sem'î deliller. Kitap, sünnet, icma" (146-147).

"Birinci kitap- Beyan" (159) İmam Şafi'î'nin Risale adlı eserine atıfla beş adet beyanın²⁹ mertebelerini verir (160-162). "Mesele: Beyanın tehiri" (166). "Lügat ve kaynakları hakkında söz: Usûlcülerin kelamla üzerinde durdukları lafızlar" (169). "Usulcülerin kelam taksimi. Dilciler kelamı isim, fiil, harf olarak ayırdılar. Önceki Usulcüler ise emir, nehiy, haber, istihbar şeklinde ayırdılar ki, bu kudemanın ayrıımıdır. Müteehhirun bu ayrıma itirazla şu eklemeyi yaptılar: Taaccub, telehhuf, temenna, terecca, kase, nida, dua. Nidâ müstakil kelam değildir iddiası vardır. Ayrıca telehhuf, temenna ve tereccanın haberin kısımlarından olduğu iddia edilmiştir" (192-193). "Bab: Emirler" (199). "Emrin hakikati" (203). "Emir sığıması" (212). "Mutlak emir sığıması" (224). "Fasl: Mukayyed sığa" (260). "Fasl: Emirler etrafında müteferrik mesail" (270). "Bab: Nehiyler hakkında kav" (283). "Fasl: Şer'î hükümlerin manaları" (308). "Bab: Umum ve husus" (318). Müellif "Çoğul sığalar" başlığında 'nahiv ilmindeki çoğullar konusu burası için uzun sayılır.' hatırlatması yaptıktan sonra şu izahlara yer verir: "Salim çoğullar: zükür (vav, nun - ya nun) -inas: sonu ta ile biten, elif te ile çoğul- 'ta' olmayan: Elifi memdûde-maksûra ve teksir diye iki çoğul vardır" (323 - 325). Bunların dışında cem'u'l-kille/istiğrak yoktur- cem'u'l-kesret/istiğrak vardır" (326). "Fasl: Nas, zahir, mücmelin manaları" (328). "Cem'in en azı" (348). "Fasl: Mutlak sığanın hükümleri" (356). "Fasl: Karinelerle mukayyet sığalar" (372). "İstisna mesaili" (380). "Fasl: İstisna ve tahsis arasındaki fark" (399). "Fasl: Nas, zahir, mücmel, müteşabih, muhkemin manaları" (412). "Nassın manası" (412). "Zahirin manası" (416). "Mücmelin manası" (419). "Muhkem ve müteşabihin manası" (422). "Kitap ve sünnetin umurunun tahsisi" (426). "Fasl: Mefhum hakkında söz" (448). "Bab: Rasulullah sav'ın fiilleri" (483). "Resulullah sav'ın fiillerinin hükmü" (487). "Fasl: Fiillerin hükümlerinden bekayasını ihtiva eder" (495). "Bab: Geçmiş şeriatlerle talik hakkında" (503). "Bab: Te'viller" (511). "Kitap tertibine dönüş" (562). "Bab: Haberler" (564). "Mütevahir haber" (566). "Fasl: Haberlerin taksimi: Sıdk, kizb, bunlardan birinin kesinlik kazanmadığı haberler" (583). "Ahad haberler" (599). "Fasl: Ravilerin özellikleri" (611). "Fasl: Ta'dil ve cerh" (618). "Mürsellelerle hüküm ve kabul şartları" (634).

"İkinci kitab- Kitabu'l-İcma" (670). "Vaki olduğunda hüccet olması" (675). "Birinci fen: İcma edenlerin özellikleri ve sayıları" (684). "İkinci fen: Zamanı hakkında söz" (692). "Üçüncü fen: İcmanın in'ikad vechi" (698). "Dördüncü fen: İcma edilen işler" (717). "İcma hakkında müteferrik mesail" (718).

İkinci cilt "Üçüncü Kitâb - Kitâbu'l-kıyas" (743). Kıyasa duyulan zorunlu ihtiyacı ifade eden anlatımla giriş yaptığı konuda bab-fasıl ve mesele olarak şu alt başlıklandırmaya yaptığı görülür. "Birinci Bab-Fasl: Kıyasın mahiyeti" (745). "Fasl: Kıyasın kabulü ve reddi" (749). "Mesele: Kıyasla taabbudun cevazı" (753). Bu başlıkta önce soruyu açarak uygun olmadığını belirtir. "Fasl: Kıyasla taabbudun vukuu" başlığında, nakillerde ibadet terimi ile

²⁸ bk. Atay, *İslam Hukuk Felsefesi*, 9/13-51.

²⁹ Muhammed b. İdris eş-Şafi'î, *er-Risâle*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî, (İstanbul: 1985), 21.

diğer davranışlara işaret eden amel kelimesinin karıştırılmasından kaynaklı kıyaslamalara dikkat çektiği görülmektedir (764). “İkinci Bab: Şer’î nazarın tekâsîmi hakkında söz” (782). “İlletin kıyası(/Karşılaştırılması)” (787), “Tard” (788) gibi meseleleri ortaya koyar. “Fasl: Aslın illetini doğrulama hakkında söz” (799) başlığının altında imamların görüşlerini meslekler olarak sıralar (802). “Sıbr ve taksim” (815). “Fasl: İlletin ekseriyle hükmün ta’lîli” (819). “Fasl: Tard ve aks” (835). “Nakz hakkında mukaddime” (855). “Fasl: Kıyas-ı şebah hakkında söz” (859). “Fasl: Kıyasın mertebeleri” (877). “Fasl: Ta’lîl edilenler-edilemeyenler” (891). “Üçüncü Bab: İlletlerin taksimi ve usulü” (923). “Dördüncü bab: İtirazlar ve kısımları” (965). Muhakkik’in indinde sahih olanlar ve olmayanlar olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. “Aslda adem-i tesirden söz” (1022). “Fasl: Fark hakkında” (1060). “Farkta mesail” (1070). “Fasl: Aslda kabulde beraber fer’e itiraz” (1077). “Fasl: Fasid itirazlar hakkında söz” (1080). “Bab: Mürekkebat hakkında söz fasl aslda terkip” (1099). “Fasl: vasıfta terkip” (1103).

“Dördüncü Kitab – Kitabü’l-istidlâl” “İstidlâl hakkında kavî” (1113). “Fasl: İstidlâlîni gerçekteşmesinde zabî” (1130). “Fasl: İstidlâlîle itirazlar” (1134). “Fasl: İstishabu’l-hâl” (1135).

“Beşinci Kitab – Kitabü’t-tercîh” (1142). “Delillerde tercihler” (1158). “Fasl: Zevahirin tearuzu” (1184). “Kıyasların tercihi” (1202). “Mana kıyasın mertebeleri” (1203). “Birinci mertebe” (1208). “İkinci mertebe” (1211). “Üçüncü mertebe” (1123). “Şebah kıyasının mertebeleri” (1228). “Fasl: Kıyas-ı delaletin mertebeleri” (1246). “Fasl: Kıyaslarda tercih” (1258). “Bu fende sözlerin ardakalanına müteallika” (1276). “Mesâil: Tercih edenlerin arazları” (1278). “Fiilden önce neshe izah” (1303). “Meşhur nassa ziyade” (1309). “Fasl: Nesh ve tahsis arasındaki fark” (1314).

“Altıncı Kitab- Mulhaku’l-burhân” “Kitabu’l-ictihad” (1316). “Yedinci Kitab- Kitabü’l-fetva” (1330). “Hâtîme – kelîme, sonra şükür” “Kelîme” (1367), “Şükür” (1368).

3.2.1. İçerik değerlendirmesi

“Besmele, hamdele ve salvele” ile giriş yapan Müellif, konusunun deliller olduğunu söylediği fıkıh usulü ilminin dayandığı ilimleri Kelam, Arapça ve fıkıh ilmi olduğunu vurgular. Fıkıhın delillerinin ise Kitabın nassı, mütevatir sünnetin nassı ve icma şeklinde sem’î deliller olduğunu belirtir. Kıyas’ın akli delil olması nedeniyle fıkıhın delilleri arasında yer almadığı görülür. Ayrıca teklif konusunu ve on maddede bilgi teorisi denebilecek şekilde ilimlerin mertebelerini örneklerle tasnif eder. Kitabın içeriği yedi ana başlık altında oluşmuştur. Beyan konusunu İmam Şafî’inin *er-Risâle*’sine atıfla işlediği ‘Birinci Kitab’ kısmı lügat ve kaynakları, lafızlar, emir-nehiyeler, umum-husus, mutlak-mukayyet, istisna, nass, zahir, mücmel, muhkem-müteşabih, Kitab ve sünnetin umumunun tahsisi, ‘Rasulullah’ın (s.a.v.) fiilleri’ adı altında sünnet konusuyla haber ve çeşitleri verilmiştir. İcma konusunun işlendiği ‘İkinci kitab’ kısmını, Kıyas konusuna tahsis ettiği ‘Üçüncü Kitâb’ ile devam eder. Bu kısımda kıyasın mahiyeti, Şer’î nazarın kısımları, illetlerin taksimi ve itirazlar konularına yer verir. ‘Kitabü’l-istidlâl’ başlığına ‘Dördüncü Kitab’ kısmını ayıran müellif, “İstidlâl hakkında kavî” başlığı altında açtığı “İstidlâlîni gerçekteşmesinde zabî”, “İstidlâlîle itirazlar” ve “İstishabu’l-hâl” şeklindeki üç fasılda konuyu açıklığa kavuşturur. “Beşinci Kitab Kitabü’t-tercîh” adını taşır ve delillerin tercih kurallarını anlatır. “Altıncı Kitab’ta Mulhaku’l-burhân” ismiyle ictihad konusu anlatılır. Fetva konusu “Yedinci Kitab’ta işlenerek, “Hatime-kelîme, sonra şükür” kısmıyla içerik tamamlanır.

İmam Cüveynî eserinde ‘...denirse-...deriz’ şeklindeki ifadelerine yoğun olarak yer verir. Böylece ekolün cedel türü eser verme özelliğini sürdürür. Kendinden önceki eserlerin konu bütünlüğü korunduğu görülen bu eserde de tekrar edilerek belirtilen fıkıh usulüne uygun olmayan konuların çıkarıldığı ifade edilmektedir.

3.3. *el-Müstasfâ min ilmi’l-usûl*

Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî’nin eseridir.³⁰ Mütetekellimîn ekolünün temel eserlerinden biridir. Ekolün fıkıh usulü alanında yazılan eserlerin içeriği hakkında malum şikayetler burada yine kendini göstermektedir.³¹ Gazzâlî’nin bu eserden önce yazdığı *Tehzîbü’l-uşûl* ve *el-Menhûl* adlarındaki iki adet fıkıh usulü eserinin daha bulunması,³² bu eserin isminden de anlaşıldığı gibi fıkıh usulü için bazı seçmeler yapıldığı kanaati öne çıkmaktadır.

Birinci ciltte yer alan konu başlıkları şunlardır. Müellifin “Besmele, hamdele ve salvale” ile başladığı kitaba, ilimlerin üç sınıf olduğunu ifade ederek bilgi teorisi konusuyla devam ettiği görülmektedir. Kitabın genel bölümlenmesini kutb, mesele, fasıllar ve fen şeklinde yapmıştır. İlimleri tasnif ederken ‘ilki sırf aklî olan ilimlerdir’ diyerek başladığı anlatımında hesap, hendese, astronomi gibi şeriatın üzerinde durmadığı ve karışmadığı ilimlerin oluşturduğu grup olduğu belirlemesini yapar. Ayrıca bu ilimler makul yanlış zanlar(/şüphe) -ki, zannın bir kısmı da günah(/ism)tır- ile yarar sağlamayan doğrular arasında yer alırlar. İkincisi hadis, tefsir, hitap gibi sırf naklî olan ilimlerin oluşturduğu gruptur. Küçük-büyük herkes kolayca elde etmede eşittirler. Hafızanın kuvvetli olması nakle yeterlidir. Bunda akla gerek yoktur. Üçüncüsü ilimlerin en şerefliisi akıl ve sem’in eşleştiği, rey ve şer’in birbirine sahip çıktığı gruptur. Fıkıh ve usulü ilimleri bu gruptandır. Gerçekte o ikisi doğru yolu şer’in ve aklın saflığından alır. Bu, sırf bir akıl işi değildir ki şeriat kabul etmesin. Ayrıca zihnin tanık olmadığı saf taklide de dayanmaz. Müellifin, ‘usûlü’l-fikh’ diye anılan ilmi tertiplelediğini ve topladığını beyan ettiği kitabını bir mukaddime ve dört kutup(/eksen)tan oluşturduğunu ifade ettiği görülmektedir. Ayrıca tertip ve tahkik arası bir yol izlediğinin vurgusunu yapmıştır. Alanındaki diğer eserlerden dikkat çekici şekilde bir bölümlenme ve isimlendirmelere yer veren Gazzâlî, girift bir şekilde anlattığı eksen ve içerdiği konular bölümlenmesini burada özetlemiştir.³³

Fıkıh usulü terkinin anlaşılmasının fıkıh teriminin anlaşılmasına bağlı olduğunu vurgulayan Gazzâlî, fıkıh kelimesinin aslında ‘bilme’ ve ‘anlama’ için konulduğunu, lakin ulema/bağımsız ilim adamları örfünde ise ‘özellikle mükellefin fiillerine sabit olan şer’î hükümleri bilmeden ibarettir’ şeklinde belirtir.³⁴ Ayrıca mütetekellim ve felsefe alanındakilere, hatta muhaddis ve müfessirlere ‘fakîh’ denmediğini vurguladıktan sonra fıkıh usulünün bu hükümlerin delillerinden ve hükümlere delalet yönlerinin tafsili değil, icmali olarak marifetinden ibaret olduğunu belirtir. Zira tafsili şekilde açıklama fıkıhın diğer bir ilmi olan hilaf ilmine ait olduğunu vurgular.³⁵

³⁰ Eser, el-Leknevî’nin *Fevâtihu’r-raḥamût* ve Abdüşşekûr el-Bihârî’nin *Müsellemü’s-sübût* adlı eserleriyle birlikte 1322, 1324 tarihlerinde Bulak’ta iki cilt olarak basılmıştır.

³¹ bk. el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1/5-10.

³² Apaydın, Yunus, “el-Müstasfâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 30 Ocak 2023).

³³ bk. el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1/5-10.

³⁴ el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1/4.

³⁵ el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1/5.

“Birinci Kutb: Semere/hüküm: Dört fendir” (55-100). “Birinci fen: Hükümün hakikati (üç mesele)” (55-65). “İkinci fen: Hükümlerin kısımları: Vacip, mahzur, mubah, mendûp ve mekruh olmak üzere beş tanedir (on beş mesele)” (65-83). “Üçüncü fen: Hükümün rükünleri: Hakim, el-Mahkûmu aleyh, el-Mahkûmu fih ve Nefsü'l-hüküm (altı mesele)” (83-93). “Dördüncü fen: Hükümü ortaya çıkararak durumlar (dört fasıl)” (93-100).

“İkinci Kutb: Hükümlerin Delilleri/müsmir: Dört asıdır” (100-129). “Birinci asıl: Delillerin asıllarından Yüce Allah’ın Kitabı (beş mesele)” (100-111). “Nesh Kitabı (iki bab, bir hatime) (107-129). “İkinci asıl: Delillerin asıllarından Hz. Peygamber’in Sünneti (bir mukaddime, iki kısım) (129-183). “Birinci kısım: Tevatür (üç bab)” (132-145). “İkinci kısım: Âhad haber (dört bab)” (145-173). “Üçüncü asıl: Delillerin asıllarından İcma (üç bab)” (173-217). “Dördüncü asıl: Delillerin asıllarından akıl ve istishab delili (iki mesele, bir hatime)” (217-315).

“Üçüncü Kutb: Asılların Müsmiratından Hükümlerin İstismarının keyfiyeti:” Bu kutb, usul ilminin ana esaslarının bulunduğu, bu esaslar doğrultusunda hükümlerin konulduğu, dolayısıyla hükümün konulup kaldırılmasının Müctehidin seçmesine bağlı olmadığı işlendiği kısım (315). (Sadr, mukaddime, üç fen) (315-435). “Birinci fen: Manzûm ve sîga ile istidlalin keyfiyeti” (317). Bir mukaddime ve yedi fasıl açılmıştır. “Dilin menşei” (318). “Lügavî isimler kıyasla tespit edilir mi?” (322). “Örfî isimler” (325). “Şer’î isimler” (326). “Anlamli söz” (333). “Hitaptan muradı anlama yolları” (337). “Hakikat ve mecaz” (341). “Üçüncü kutbdan birinci fennin birinci kısmı: Mücmel ve Mübeyyen” (345). Dört mesele ve hatimedden oluşur. “Beyan ve mübeyyen (üç mesele)” (364). “Birinci Fennin ikinci kısmı: Zahir ve muevvel” (384). “Üçüncü kısım: Emir ve nehiy” (411).

İkinci ciltte yer alan konu başlıkları şunlardır. “Nehiy sıgası” (24). “Dördüncü kısım: Has ve Amm (mukaddime, beş bab)” (32). “Birinci bab: Umumun bir sıgası var mıdır?” (35). “İkinci bab: Umum iddiasının mümkün olduğu-olmadığını ayırma” (58). “Üçüncü Bab: Umumu tahsis eden deliller” (98). “Dördüncü bab: İki umumun tearuzu” (137). “Beşinci bab: İstisna, şart ve mutlakdan sonra takyit” (163). “İkinci fen (ilki 1/317’de): Lafızlardan fehva ve işaret bakımından delalet (beş darbdır: İktiza, işaret, münasip vasfa hükümün izafesinden ta’lil anlamak, mantukdan mantuku bihi anlama, mefhum)” (186-204). “Hitabın delil dereceleri” (204-226). “Üçüncü fen: Lafızlardan hükümlerin istismarı keyfiyeti: Kıyas (iki mukaddime, beş bab)” (228) “Birinci bab: Kıyası inkar edene ispat” (234). “İkinci bab: Aslah illetin ispat yolu” (278). “Üçüncü bab: Şebah kıyas” (310). “Dördüncü bab: Kıyasın rükünleri ve her rükünün şartları” (325).

“Dördüncü kutb: Müstesmir (Müctehid) (üç fen)” (350). “Birinci fen: İctihad” (350). “Resul zamanında Kıyas ve içtihatla taabbudun cevazı” (354). “İkinci fen: Taklit, istifta, avamın hükmü” (387). “Üçüncü fen: Tercih.”

3.3.1. İçerik değerlendirmesi

Ekolün fıkıh usulü alanında yazılan eserlerin içeriği hakkında malum şikayetler burada yine kendini göstermektedir.³⁶ Gazzâlî’nin bu eserden önce yazdığı *Tehzîbü’l-uşûl ve el-Menhûl* adlarındaki iki adet usûl eserinin daha bulunması,³⁷ eserin isminden de anlaşılacağı gibi ekol içi süregelen tenkitlerin değerlendirmeye alınarak bazı seçmeler, yeni düzenlemeler

³⁶ bk. el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1/5-10.

³⁷ Apaydın, “el-Müstasfâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (30 Ocak 2023).

olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Nitekim Müellif, ‘usûlü’l-fıkh’ diye lakaplanan ilmi tertipleyerek topladığını beyan ettiği kitabını bir mukaddime ve başlık altında yer alan konuların öncelikler seçeneğiyle sıralanmasını esas alan dört kutb/(eksen)tan oluşturduğunu ifade eder. Her kutb kendi içinde mesele, asl, fen gibi belirlemelerin yanında konu başlıklarıyla sıralanmıştır. Ayrıca tertip ve tahkik arası bir yol izlediğinin vurgusunu yapar. Alanındaki diğer eserlerden dikkat çekici şekilde bir bölümlenme ve isimlendirmelere yer verdiği gözlenen Gazzâlî, girift görünen fakat sistematikleştirme çabası taşıyan bir şekilde kutb/eksen ve içerdiği konular bölümlenmesini anlatır.³⁸ Fıkıh usulü ilminin tanınmasının içerdiği kelimelerin anlaşılmasına bağlı olduğunu vurgulayan Müellif, fıkıh teriminin aslında ‘bilme’ ve ‘anlama’ için konulduğunu söyler. Ne var ki ulema/bağımsız ilim adamları örfünde ise ‘özellikle mükellefin fiillerine sabit olan şer‘î hükümleri bilmeden ibarettir’ biçiminde belirtir.³⁹ ‘Hüküm’ konusunu ‘semere’ diye nitelendirir ve ilk Kutb’da anlatır. İkinci Kutb’da hükmün kendileriyle üretildiği delilleri ‘müsmir’ olarak niteler ve bunları Yüce Allah’ın Kitabı, Hz. Peygamber’in Sünneti, icma ile akl ve istishab olmak üzere dört asl olduğunu belirtir. Üçüncü Kutb ‘müsmirattan’ hükümleri istismarının keyfiyeti başlığıyla usul ilminin ana esaslarının bulunduğu, dolayısıyla hükmün konulup kaldırılmasının müctehidin seçmesine bağlı olmadığını işlendiği kısımdır. Manzûm ve sîga, dilin menşei, lügavî, örfî ve şer‘î isimler, hakikat-mecaz, mücmel-mübeyyen, beyan-mübeyyen, zahir-müevvel, emir-nehiy, has-amm, lafzın fehvası, kıyas konuları açıklanır. ‘Müstesmir’ diye isimlendirdiği ve müctehit konusunun anlatıldığı ‘Dördüncü kutb’ başlığında ictihad, taklit, istifta, avamın hükmü ile tercih konularını anlatarak kitap sona erer.

4.1. Genel Konular Karşılaştırma

Kitapların içeriğini oluşturan genel konular karşılaştırıldığında, kitabın içerdiği konu ve alanının tanıtıldığı mukaddime kısmı dışındakilerde takdim, tehirler görülmektedir. El-Mu’temed’e nazaran el-Burhân daha sistematik bir görünüm vermektedir. El-Mustasfâ her ikisine göre daha sistematik bir yapıya sahiptir. Ayrıca yenilik arayışının başlık ve kavramlara kadar yansıdığı ve tartışıldığı görülmektedir. Yine, üst-alt başlık sıralamasının öncelik sırası düşünülerek ciddi bir mantık örgüsü ile yapıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle kutb/eksen adıyla belli özelliklerin, belli skala sıralamasında birliktelik oluşturduğunu, yani aynı eksenle belli kavramların sıralı biçimde toplandığını anlatmaktadır. (Tablo 1)

el-Mu’temed	el-Burhân	el-Mustasfâ
Besmele, hamd ve salavât	Besmele, hamd ve salavât	Besmele, hamd ve salavât
Makâsîd: *Fıkıh ilmine dair bilgiler *Fıkıhın sem‘î delilleri -Kitabın nassı, -Mütevâtir sünnetin nassı ve -İcma	Mukaddime: *Fıkıh ilminin dayandığı ilimler. *Fıkıhın sem‘î delilleri -Kitabın nassı, -Mütevâtir sünnetin nassı ve -İcma şeklinde sem‘î deliller *Bilgi teorisi	Mukaddime: *Bilgi teorisinin *Fıkıh ve usulü hakkında bilgiler *İlmin konuları hakkında yaptığı düzenleme özeti *Dört kutb/eksen açıklama
		1.Kutb: Semere (Hüküm)

³⁸ bk. el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1/5-10.

³⁹ el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1/4.

Elfâz bahsine denk konular *Kitab: Elfaz bahsi *Rasulullah sav'ın fiilleri adı altında sünnet konusu	1. Kitap: Elfâz bahsi *Kitab ve sünnetin umumunun tahsisi, *Rasulullah sav'ın fiilleri adı altında sünnet ve haber konusu	2.Kutb: Müsmir (Deliller)
İcma hakkında kelam	2.Kitap: İcma	
Haberler hakkında kelam	3. Kitap: Kıyas	
	4. Kitap: İstidlal	
	5.Kitap: Delil tercihi kuralları	
		3.Kutb: Müsmirât (Usul konuları)
*Kıyas ve İctihad	6. Kitap: İctihad	4.Kutb: Müstesmir (Müctehid, ictihad)
*Müftî ve müsteftî	7.Kitap: Fetvâ, Hatime	

Tablo 1 Eserlerin konu karşılaştırması

Sonuç

Ekolde tümdengelim metodun esas olmasından dolayı ele aldığı konularda genel prensipler oluşturma çabası yoğun biçimde izlenmektedir. Erken devirde inanç üzerinden hareketle usulü'd-din adı altında ortaya konan çabalar, takip eden dönemlerde, zorunlu olarak pratik tarafı ağır gelen konulara evrilmiştir. Bu durum yeni arayış ve ayrışmayla usulü'l-fıkh adıyla fıkıh usulü ilmini ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla alan değişikliği nedeniyle ortaya çıkan paradigma farklılığının doğurduğu bazı uygun olmayan konuların ayıklanmasına gerek duyulmuştur. Eserlerin giriş kısımlarında belirtilen bu durumla birlikte 'bilgi teorisi' konularına yer verilerek izahlar yapılmıştır. İlmin adını terkip olarak değerlendirip konusunu genel manada "delil" olarak belirleyen ekol, delili tanıma ve tarif etme, gereği gibi değerlendirme çabasının sürekli gelişmelere açık olması gibi vasıflar ilim adamlarını dinamik tutmuş, birbirlerinden farklı anlatımlara, yöntem arayışlarına sevk etmiştir.

Değerlendirmeye alınan ilk eser *el-Mutemed*'in oluşumunda büyük etkisi bulunan *el-umed* adlı eserdir. Bu eser erken devirde haklı bir şekilde inanç-amel bütünlüğü içinde temsil etmeyi barındırdığından geleneksel usulü'd-din anlayışını yansıtmaktadır. Bu konuya el-Basrî *el-Mutemed*'inde dikkat çekerek bazı konu ayrıştırmalarıyla yeniden düzenlemeye gittiğini belirtmiştir. Çünkü alan farklılığıyla birlikte hızlı gelişen amel konusundaki sorunları ortadan kaldırmak üzere, kendilerinin dışında ve önceden oluşmaya başlayan ve sonradan usulü'l-fıkh ilmi diye anılan yolu, cedel karışımıyla çıkış olarak görmüşlerdir. Ne var ki, ilmî geleneklerinde bulunan varsayımlarla farklı alana girilmesinden dolayı, gün geçtikçe konu ayıklama ve takdim-tehir biçiminde iç bütünlük arayışları azalmakla birlikte devam etmiştir. Örneğin, fıkıh usulünü şer'î hükümlere ulaştıran yollar, istidlalin keyfiyeti, ictihad gibi belirlemeler yapan Basrî, delil veya asl hakkında net bir belirleme yapmaz. Buna karşılık Cüveynî *Burhân* adlı eserinde fıkıh usulü ilminin dayandığı ilimleri Kelam, Arapça ve Fıkıh ilmi olarak belirtir. Ayrıca Kitabın nassı, mütevatir sünnetin nassı ve icma şeklinde kısımları bulunan sem'î delillerden söz eder. Kıyas sem'î olmadığından bu deliller arasında yer vermediği, fakat üçüncü kitap kısmında ayrıca anlatıldığı görülür.

Lafız-mana ilişkisini ele alma konusunda *Mutemed*, fikhın yolları, istidlalin keyfiyeti, hakikat-mecaz, emir-nehiyeler, umum-husus, mücmel-mübeyyen, mükellefin fiilleri, Peygamber sav'in fiilleri, nâsîh-mensûh, icma, haberler, kıyas ve ictihad, hazar(/sakındırma) ve ibaha, müftü ve müstefî üst başlıklarıyla bablar şeklinde anlatır. Müellifin girişte sözünü ettiği konu ayıklaması nedeniyle bu konular ve sıralaması usûlü'd-din içeriğinden farklı şekilde oluşmuş olduğu söylenebilir. Ayrıca bu eser, ekolün fikh usulü içerik sıralaması hakkında ilk örnek olduğu kanaatin belirtilmesi yerinde olur.

Yedi kitab, bab ve fasıllarla oluşan *Burhân*'da, fikh usulü ilminin kelim, Arapça ve fikh ilimlerine dayandığı vurgusuyla, kelim ilminin öncelenecek yer alması, yukarıda belirtilen usûlü'd-dinin etkisini sürdürdüğünü göstermektedir. Teklifi hükümleri fikh ilminin, delillerin de fikh usulü ilminin konuları olduğu belirtilmektedir. Kitap, sünnet ve icma mutlak deliller olarak belirtilir. On makûlât adıyla on maddede bilgi teorisi özetlenir. Birinci Kitap kısmında İmam Şafi'î'nin er-*Risâle*'sinde anlatılan beyan ve çeşitlerine atıfla konu ele alınır. Kudema ve müteehhirün diye ayırdığı Usulcülerin konu tasniflerindeki farklılıklarından söz edilir.

Bu çalışma Mütekellimîn metodunun modern dönemdeki durumun ayrı bir araştırmanın konusu olabileceği kanaatini oluşturmaktadır. Çünkü genelde fikh usulü hakkında ortaya konan yenilenme taleplerin sahipleri çoğunlukla bu ekole mensup bulunmaktadırlar.

Kaynakça

- Aktaş, Ahmet, *Mütekellimîn Metoduna Göre Yazılan Fıkıh Usûlü Eserlerinin Temel Özellikleri*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta: 2017.
- el-Âmidî, Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arab, 1986.
- Apaydın, Yunus, "el-Müstasfâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-mustasfa> (Erişim 30.01.2023).
- Atay, Hüseyin, "İslam Hukuk Felsefesi: Usûlü'l-fikh İlmi", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (03.01.2023).
- el-Basrî, Ebu'l-Hüseyin Ali, *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, Tahk.: Halîl el-Meys, Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1403/1983.
- Bedir, Murteza, "Kelâmcı ve Fıkıhçı Usûl Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (Erişim 03.01.2023).
- Bilmen, Ö. Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fikhiyye Kamusu*, 8 Cilt, İstanbul: Bilmen Yayınları, 1985.
- el-Cüveynî, Ebu'l-Me'âli, İmâmu'l-haremeyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf, *el-Burhân fî Usûli'l-fikh*, Tahk., Abdulazîm ed-Dîb, Katar: Külliyyetü's-Şeri'a 1399.
- el-Cessâs, Ahmed b. Alî er-Râzî, *el-Fuşûl fî'l-Uşûl*, 1-4, (Kuveyt: Vezâretü'l-evkâfi'l-Kuveyt, 1414/1994).
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, Bulak: el-Matba'atü'l-emiriyye, 1322.
- Gezgin, Yusuf Erdem, "Hicri Beşinci Asır Mu'tezile ve Hanefi Fıkıh Usûlü Literatüründe İcmâ Teorisi", *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 2021.
- İbn Haldûn, Veliyu'd-Dîn Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime ibn Haldûn*, Muhakkik: A. Muhammed ed-Dervîş, 2 Cilt, 1.bsk., Dımaşk: Dâr Yağrib, 2004/1425.

- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Hukuk Etüdüleri*, trc. Ali Kuşçu, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.
- el-Hudari, Muhammed, *Usûlü'l-Fıkh*, Mısır: Dâru'l İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1969.
- İltaş, Davut, *Fıkh Usûlünde Mütekellimîn Yönteminin Delalet Anlayışı*, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı Doktora Tezi, Kayseri: 2006.
- Karaman, Hayrettin, *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Karataş, Fatih, “Zekiyüddîn Şâbân'ın Usûlü'l-Fıkh'ında Hanefî Usûlüne Yönelik Tenkitlerinin Değerlendirilmesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Haziran 2022. Sayı 39, 165 - 193, (Erişim 30.06.2022).
- Köksal, A. Cüneyd, *Fıkh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Köksal, Asım Cüneyd-Dönmez, İbrahim Kâfi, “Usûl-i Fıkh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 19.06.2023).
- Mollâ Hüsrev, Muhammed b. Feramerz, *Mir'âtü'l-usûl fi şerhi mirkâti'l-vusûl*, İstanbul: Salah Bilici Yayınevi, 1317.
- Özket, Hasan, “Fukaha Metodunun Kavramsal İç Bütünlüğü”, *Sosyal Bilimlerinde Güncel Tartışmalar 10*, ed. Zeynel Karacagil - Meryem Bulut, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2022.
- Sava Paşa, *İslâm Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, trc. Baha Arıkan, Ankara: 1955-56.
- eş-Şafi'î, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî, İstanbul: 1985.
- Yığın, Adem, “Fıkh Usûlünün İlimler Arasındaki Konumu”, *Usûl İslam Araştırmaları*, (Erişim 27.11.2022).
- Yücedoğru, Tefik, “Kelâm ve Mütekellim I (Zuhûr)”, *UÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, (Erişim 01.01.2005).